

IJTIMOYIY DAVLATDA SIYOSIY ISHTIROK VA BARQAROR RIVOJLANISH: XALQARO TAJRIBA VA O'ZBEKISTON AMALIYOTI

Erkinov Ilxomjon Elmurodjon o'g'li

O'zMU Siyosatshunoslik kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy davlatda fuqarolar siyosiy ishtirokining barqaror rivojlanishini ta'minlashdagi ahamiyati nazariy va qiyosiy jihatdan tahlil qilingan. BRM 16-maqsadi kontekstida fuqarolik ishtirokini institutlashirish mexanizmlari, Finlyandiya va Braziliya xalqaro tajribasi hamda O'zbekistondagi amaliyot o'rganilgan. Maqolada elektron ishtirok, "servis davlat" va "tashabbusli byudjet" modellarining ijtimoiy davlat shakllanishidagi roli ochib berilgan va ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy davlat, siyosiy ishtirok, barqaror rivojlanish, BRM-16, elektron ishtirok, tashabbusli byudjet, jamoatchilik nazorati.

Ijtimoiy davlatda inson huquqlarini ta'minlashning global ahamiyati, eng avvalo, fuqarolarning davlat va jamiyat boshqaruvida bevosita hamda bilvosita ishtirok etish huquqini kafolatlash bilan o'lchanadi. Fuqarolarning siyosiy ishtiroki – bu shunchaki saylovlarda ovoz berish emas, balki davlatning strategik qarorlarini qabul qilish jarayonlariga aralashish, ijtimoiy nazoratni amalga oshirish va davlat siyosatini shakllantirishda faol qatnashish demakdir. Xalqaro huquq normalarida, xususan, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 21-moddasida har bir inson o'z mamlakatini boshqarishda ishtirok etish huquqiga ega ekanligi qat'iy belgilab qo'yilgan [1].

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror Rivojlanish Maqsadlarida (BRM) belgilangan 16-maqсад – "Tinchlik, adolat va samarali institutlar" – barcha darajalarda qarorlar qabul qilishda fuqarolarning ishtirokiga asoslangan, ochiq va vakillik muassasalarini yaratishni global vazifa sifatida belgilagan [2]. Shunday bo'lsa-da, 2024-yilgi xalqaro tahlillar ko'rsatadiki, BRM 16-maqсад bo'yicha global miqyosda faqat 40 foiz davlatlar monitoring ma'lumotlarini taqdim eta olmoqda; ko'pchilik davlatlarda fuqarolar siyosiy ishtiroki hali ham institutsional jihatdan yetarlicha mustahkamlanmagan [3].

Yangi O'zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan islohotlarning tub mohiyati "Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak" degan konseptual g'oyaga asoslanadi. Shu nuqtai nazardan, davlat boshqaruvida fuqarolar ishtirokini takomillashtirishning yangi institutsional jihatlari – jamoatchilik muhokamalari, ochiq byudjet, elektron petitsiyalar – faol joriy etilmoqda. Mazkur maqolada ushbu mexanizmlar xalqaro tajriba bilan qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi.

Siyosatshunoslik nazariyasida davlat va fuqaro munosabatlarining an'anaviy vertikal (hokimiyat-bo'ysunuvchi) modelidan gorizontal (hamkorlik va sheriklik) modeliga o'tishi "xalq va hokimiyat" munosabatlarini demokratlashtirishning hal qiluvchi sharti hisoblanadi. Fuqarolarning siyosiy ishtirokini to'laqonli ta'minlamasdan turib, qabul qilinayotgan qonunlar, davlat dasturlari va siyosiy islohotlarning legitimligiga erishib bo'lmaydi.

Bu ma'noda, ijtimoiy davlatda jamoatchilik nazorati insonning bevosita boshqaruvda ishtirok etish huquqini ro'yobga chiqaruvchi eng kuchli institutsional mexanizm sanaladi. O'zbekiston Respublikasida "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi fuqarolik jamiyati institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va faol fuqarolarning davlat organlari faoliyati ustidan qonuniy nazorat o'rnatishiga huquqiy asos yaratdi [4]. Ushbu mexanizm davlat apparatiga o'z xatolarini o'z vaqtida ko'rish, byurokратиya va korrupsiyaning oldini olish hamda xalq oldidagi hisobdorlikni ta'minlash imkonini beradi – bu barqaror rivojlanish maqsadlarining bevosita kafolatidir.

BRM 16.7 ko'rsatkichi – fuqarolarning qarorlar qabul qilishga inklyuziv ishtiroki – bu sohada xalqaro monitoring asosi hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich fuqarolarning o'z fikri tinglanishiga bo'lgan ishonchi darajasini o'lchaydi [5]. Xalqaro miqyosda bu ko'rsatkich bo'yicha etakchi o'rinlarni egallovchi davlatlarning tajribasi O'zbekiston uchun muhim metodologik asos bo'la oladi.

Finlyandiya modeli: institutsionallashgan fuqarolik ishtiroki. Finlyandiya BRM global reytingida yetakchi o'rinni egallagan davlatlar qatorida bo'lib, siyosiy ishtirokning institutsionallashuvida noyob tajribani namoyon etmoqda. Finlyandiyada 30 yildan ortiq davomida faoliyat yuritib kelayotgan Barqaror Rivojlanish Milliy Komissiyasi – hukumat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi muloqotni tizimli yo'lga qo'yuvchi asosiy platforma bo'lib xizmat qilmoqda. Ushbu komissiya Bosh vazir raisligida ish yuritib, barcha ijtimoiy guruhlariga – xususiy sektor, fuqarolik jamiyati, ilm-fan, mahalliy hokimiyat vakillari – qarorlar qabul qilishda real ta'sir o'tkazish imkoniyatini beradi [6]. Finlyandiyaning bu modeli barqaror rivojlanish siyosatini birgalikda shakllantirishning jahon miqyosidagi namunasi sifatida e'tirof etilmoqda.

Finlyandiya tajribasining asosiy o'ziga xos jihati – hukumatning BRM ijrosi bo'yicha hisobotini to'rt yilda bir marta parlamentga taqdim etishi va bu jarayonga mustaqil fuqarolik jamiyati ekspertizasini majburiy tarzda qo'shish amaliyotidir. Bu mexanizm fuqarolar nazoratini davlat siyosatining ajralmas qismiga aylantiradi va hukumatning hisobdorligini institutsional jihatdan mustahkamlaydi.

Braziliya tajribasi: "Tashabbusli byudjet" modeli. Fuqarolar siyosiy ishtirokining eng muvaffaqiyatli institutsional shakli sifatida 1989-yilda

Braziliyaning Porto-Alegre shahrida joriy etilgan “Participatory Budgeting” (Tashabbusli byudjet) modeli butun dunyoda tan olingan. Ushbu model doirasida fuqarolar mahalliy byudjetning bir qismini qanday sarflash to‘g‘risida bevosita qaror qabul qilish huquqiga ega bo‘ldi. Porto-Alegre tajribasi shuni ko‘rsatdiki, bu mexanizm joriy etilgan dastlabki o‘n yil ichida suv va kanalizatsiya tizimi bilan ta‘minlangan uy xo‘jaliklari ulushi 75 foizdan 98 foizga ko‘tarildi; boshlang‘ich ta‘lim muassasalari soni to‘rt barobarga oshdi [7].

Porto-Alegre modelining o‘ziga xos siyosiy ahamiyati shundaki, u fuqarolarni resurslarni taqsimlashning passiv benefitsiarlari sifatida emas, balki ijtimoiy infratuzilmani shakllantiruvchi faol siyosiy subyektlar sifatida tan oldi. Bugungi kunda dunyoning 11 000 dan ortiq shahrida ushbu modelning turli ko‘rinishlari qo‘llanilmoqda [8]. BRM 16.7 maqsadi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan bu tajriba O‘zbekistondagi “Tashabbusli byudjet” dasturining metodologik asosi sifatida ham muhim ilmiy qiziqish uyg‘otmoqda.

Ikkala tajribani qiyosiy tahlil qilish quyidagicha umumiy xulosani beradi: ijtimoiy davlatda fuqarolar siyosiy ishtirokining barqaror rivojlanishga hissasi – bu tasodifiy yoki ixtiyoriy jarayon emas, balki maxsus huquqiy-institutsional mexanizmlar orqali shakllantirilgan tizimli siyosatdir.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida fuqarolarning siyosiy ishtiroki o‘zining an’anaviy shakllari bilan bir qatorda raqamli – neoinstitutsional ko‘rinishga ham o‘tmoqda. BMTning Elektron ishtirok indeksi (E-Participation Index) xalqaro metodologiyasiga ko‘ra, siyosiy jarayonlardagi raqamli ishtirok uchta asosiy darajani o‘z ichiga oladi: elektron axborotlashtirish (e-information), elektron maslahatlashuv (e-consultation) va elektron qaror qabul qilish (e-decision-making) [9]. Fuqarolarning ushbu uchala bosqichda faol ishtirok etishi inson huquqlarining global axborot makonida ta‘minlanishini anglatadi.

O‘zbekistonning milliy siyosiy amaliyotida mazkur tendensiya o‘zining yorqin ifodasini “Tashabbusli byudjet” portali, jamoatchilik petitsiyalari tizimi (“Mening fikrim”) hamda normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini muhokama qilish portali (regulation.gov.uz) misolida topmoqda. Xususan, davlat byudjetining ma‘lum bir qismini hududiy infratuzilmani rivojlantirishga yo‘naltirishda fuqarolarning bevosita ovoz berish orqali qatnashishi (participatory budgeting) amaliyotining joriy qilinishi mamlakatimizdagi siyosiy ishtirokning yangi sifat ko‘rinishi bo‘ldi. Ushbu mexanizm orqali fuqarolar nafaqat o‘z hududidagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishda bevosita qaror qabul qilmoqda, balki ularning ongida “siyosiy daxldorlik” (political efficacy) hissi mustahkamlanmoqda.

O‘zbekiston 2024-yilgi BMT Elektron hukumat rivojlanish indeksida 63-o‘rinni egalladi va birinchi marta “juda yuqori” EGDI guruhiga kirib, elektron

ishtirokning mamlakat miqyosida kengayib borayotganini ko'rsatdi. Biroq raqamli platforma mavjudligi bilan fuqarolarning real siyosiy qarorlarga ta'sir ko'rsata olishi o'rtasidagi farqni bartaraf etish hali dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Ijtimoiy davlat tamoyillarini hayotga tatbiq etishda davlat va fuqaro munosabatlarini "servis davlat" modeli asosida qayta qurish muhim ahamiyat kasb etadi. Siyosiy nazariyada ushbu model davlatni fuqarolarning huquq va erkinliklarini kafolatlovchi, sifatli ijtimoiy-siyosiy xizmatlar taqdim etuvchi muassasa sifatida talqin qiladi. O'zbekiston Respublikasida xalq bilan muloqotning institutsionallashuvi – xususan, Prezidentning Virtual va Xalq qabulxonalari tarmog'ining yaratilishi fuqarolarga o'z muammolarini to'g'ridan-to'g'ri davlatning yuqori bo'g'inlariga yetkazish va siyosiy kun tartibini shakllantirishda ishtirok etish imkonini berdi [10].

Siyosatshunoslikda davlat hokimiyatining kuchi faqat uning majburlov apparati bilan emas, balki jamiyatning unga bo'lgan ishonchi (political trust) bilan o'lchanadi. Fukuyamaning "ijtimoiy kapital sifatidagi ishonch" konsepsiyasiga ko'ra, fuqaro qabul qilinayotgan qarorlarga real ta'sir ko'rsata olishini his qilgandagina "siyosiy begonalashuv" (political alienation) sindromi yo'qoladi va davlat islohotlariga daxldorlik hissi shakllanadi [11]. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki – xoh Finlyandiyaning komissiya modeli, xoh Braziliyaning tashabbusli byudjet mexanizmi bo'lsin – fuqarolar real qarorlar qabul qilishga jalb etilganda ular o'z davlatiga bo'lgan ishonchi ortadi va shu tariqa ijtimoiy barqarorlik mustahkamlanadi.

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ma'muriy islohotlar doirasida mahalliy Kengashlar rolini kuchaytirish, qonun ijodkorligida jamoatchilik ekspertizasini o'tkazish majburiyligini belgilash kabi mexanizmlar aynan davlat va jamiyat o'rtasidagi siyosiy ishonchni mustahkamlash hamda inson huquqlarini BRM talablari darajasida himoya qilishga qaratilgan [12]. Bu islohotlar Finlyandiya va Braziliya tajribasining asosiy saboqlari bilan ham uyg'un keladi: siyosiy ishtirok samarali bo'lishi uchun u qonuniy, muntazam va real ta'sirga ega bo'lishi zarur.

Jamiyatning barqaror taraqqiyotini kafolatlash va inson huquqlarini to'laqonli ta'minlash faqatgina davlat boshqaruviga fuqarolarni keng jalb etish, ularning siyosiy ishtirokini neoinstitutsional vositalar – elektron hukumat, servis davlat, ochiq byudjet – yordamida takomillashtirish orqali amalga oshadi. Finlyandiya va Braziliya tajribasining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy davlat barqarorligining asosi – bu fuqarolarning siyosiy ishtirokini institutlashtirishdan iborat. BRMning 16-maqsadida belgilanganidek, samarali, ochiq va hisobdor institutlarni yaratish bugungi islohotlarning asosiy o'zagini tashkil etishi lozim.

Ushbu yo'nalishda quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. Mahalliy darajada siyosiy ishtirokni kengaytirish. Xalq deputatlari mahalliy Kengashlarida byudjet ijrosi va hududiy dasturlarni tasdiqlashdan oldin majburiy tartibda “Ochiq jamoatchilik eshituvlari” institutini joriy etish va qonuniylashtirish. Finlyandiya komissiyasi tajribasiga tayanib, ushbu eshituvlarga mustaqil fuqarolik jamiyati ekspertizasini qo‘shish maqsadga muvofiqdir.

2. “Tashabbusli byudjet” qamrovini ijtimoiy siyosatga integratsiya qilish. Braziliya Porto-Alegre modeli ko‘rsatganidek, fuqarolarning moliya boshqaruvidagi ishtirokini faqat infratuzilma bilan cheklab qolmasdan, ijtimoiy himoya, ekologiya va yoshlar siyosatiga oid mahalliy dasturlarni moliyalashtirish yo‘nalishlariga ham kengaytirish.

3. “Davlat organlarining ochiqlik va ishtirok indeksi”ni joriy etish. Davlat idoralari faoliyatini baholashda qabul qilinayotgan qarorlarga aholini qanchalik jalb etgani (elektron platformalar orqali olingan takliflar ulushi) asosida yagona milliy indeksni ishlab chiqish.

4. Fuqarolik ta’limi tizimini mustahkamlash. Yangi avlodni siyosiy ishtirokka tayyorlashda fuqarolik ta’limini o‘rta va oliy ta’lim dasturlariga majburiy kiritish. Finlyandiyaning “Barqaror rivojlanish Yoshlar guruhi” tajribasi bu yo‘nalishda o‘rganishga loyiq model hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy davlatda siyosiy ishtirok va barqaror rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlik – bu nazariy abstraktsiya emas, balki Finlyandiya va Braziliya kabi davlatlar tomonidan empirik jihatdan isbotlangan siyosiy haqiqatdir. O‘zbekiston uchun bu tajribaning ahamiyati shundaki, u mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning to‘g‘ri yo‘nalishda ekanligini tasdiqlaydi va keyingi qadamlar uchun aniq institutsional modellar taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. BMT Bosh Assambleyasining 1948-yil 10-dekabrda 217 A (III) rezolyutsiyasi. 21-modda. <https://www.ohchr.org/en/human-rights>

2. United Nations. The Sustainable Development Goals Report 2023. Goal 16 – Peace, Justice and Strong Institutions. – New York: UN, 2023. <https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/>

3. International IDEA. SDG 16 as an Enabler of the 2030 Agenda. Policy Paper No. 32. – Stockholm: International IDEA, July 2024.

4. O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 12-apreldagi "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi O'RQ-474-son Qonuni. <https://lex.uz/docs/-3663397>

5. UNDP. SDG 16.7.2: Ensuring Inclusive and Responsive Decision-Making. Policy Brief. – New York: UNDP, 2022.

https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-09/Final%20Policy%20Brief%2016%207%202_0_0.pdf

6. Ministry for Foreign Affairs of Finland. 2030 Agenda – Sustainable Development Goals. URL: <https://um.fi/agenda-2030-sustainable-development-goals>

7. World Resources Institute. Porto Alegre: Participatory Budgeting and the Challenge of Sustaining Transformative Change. – Washington, D.C.: WRI, 2019. <https://www.wri.org/research/porto-alegre-participatory-budgeting-and-challenge-sustaining-transformative-change>

8. Tandfonline. Participatory budgeting and local development: Impacts, challenges, and prospects. Local Development and Society. 2024. <https://doi.org/10.1080/26883597.2024.2391664>

9. United Nations. E-Government Survey 2024: Accelerating Digital Transformation for Sustainable Development. Chapter 3: E-Participation Index. – New York: UN DESA, 2024. <https://desapublications.un.org/publications/un-e-government-survey-2024>

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 28-dekabrda "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-4904-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/-3089924>

11. Fukuyama F. Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. – New York: Free Press, 1995.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-dekabrda "Yangi O‘zbekiston ma'muriy islohotlarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-269-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/-6324756>.